

Ս Փ Յ Ո Ւ Ռ Ք Ո Ւ Մ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՓՈԼԱՏՅԱՆ

ՈՒՂԵՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ Ի Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ*

մենայն Հայոց Հայրապետ Նորին Ս. Օծովթյուն Տ. Տ. Գեորգ Զ. Վեհափառի հրավերին վրա, օգոստոս 26-ին (1953), ուղևորվեցանք Ս. Էջմիածին՝ Հոգևոր Ճեմարանի մեջ որոշ դասընթացք մը ամանդելու Հայաստանյայց Եկեղեցւոյ աստվածաբանութեան մասին: Վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին՝ Նորին Վեհափառութիւնը երկիցս հրավիրած էր մեզ նուրն նպատակին համար, սակայն մեր ծանր զբաղումներուն պատճառով երջանկահիշատակ Տ. Գարեգին Կաթողիկոս հետաձգած էր մեր երթը: Աթոռի Տեղապահ բարձրապատիվ Տ. Նադարեքայսկոպոս ի պատասխան Նորին Ս. Օծովթյուն Տ. Տ. Գեորգ Զ. Վեհափառի հետադիւրով կատարած հրավերին՝ հարմար գտաւ ու թույլատրեց, որ մեկնինք Ս. Էջմիածին՝ աստվածաբանութեան դասեր ավանդելու համար:

Մեր դեպի Ս. Էջմիածին ուղևորութեան ընթացքին, նախ հանդիպեցանք Փարիզ, յայտնորոն և Մանչեսթըր՝ Դպրեմանքի և Ս. Էջմիածնի Հոգևոր Ճեմարանի վերաբերյալ շարք մը խնդիրներու կարգադրութեանց համար: Մեզի անհրաժեշտ եղող անձնավորութեանց հետ տեսակցելի ետք սեպտեմբերի 8-ին, երեքշաբթի օր, օդի ճամբարով մեկնեցանք Բրյուսել, ուր տեղվուրն թաղականութեան և վարչութեան խնդրանքին վրա սուրբ պատարագ մատուցինք խաչվերացի տոնին և

քարոզեցինք: Բեղիայի հայեր ի պատիւ մեզի թեյասեղան մը տալին. քաջալերված իրենց ջերմ զգացումներն հանդէպ Կիլիկիոյ Դրպրեմանքին, կազմեցինք Աթոռի օգնող հանձնախումբ մը:

Բրյուսելէն Պրազայի և Վարշավայի գծով մեկնեցանք Մոսկվա, ուր հասանք սեպտեմբերի 15-ին, երեքշաբթի օր: Օդանավակայան դիմավորութեան եկած էին հանուն Վեհափառ Հայրապետի և Ս. Էջմիածնի միաբանութեան՝ արժանապատիվ Տ. Նույնտուր քահանա Տեր-Հայրովթյունյան, հանուն Հոգևոր Ճեմարանի ուսանողութեան՝ բարեշնորհ Անդրանիկ սարկավազ Գալամբարյան, և համայն խորհրդային Միութեան Կրօնական գործերու փոխ նախագահը:

Սեպտեմբերի 19-ին, շաբաթ օր, առավոտյան ժամը 1.30-ին օդի ճամբարով մեկնեցանք Երևան: Մեր ճանապարհը տևեց 14 ժամ, բայց շատ հաճելի անցավ, որովհետև օդանավորդները հայ էին, քաջ, փրփուն, խոհեմ և հայրենասեր ողջը: Շատ սիրեցի դիրնք և այնքան մոտիմացա իրենց հետ, որ երբ Կովկասյան լեռներու վրային կթրուկնք, զիս ներս՝ մեքենաներուն քով տարին և ցույց տալին, թե ի՞նչպէս միաբերին օդանավը: Կուզեի սպահով Ս. Էջմիածին հասնիլ և այդ պատճառով օդանավը քշել չփորձեցի: Երևան օդանավակայան դիմավորութեան եկած էին հոգեշնորհ Տ. Գեորգ վարդապետ՝ հանուն Վեհափառ Հայրապետի և միաբանութեան, բարեշնորհ Սարգիս սարկա-

* Արտատպւում է որոշ կրճատումներով. — ԽՄԲ.:

վագ՝ հանուն Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողներուն, տեսուչ պարոն Մ. Մինասյան՝ հանուն Ծեմարանի ուսուցիչներուն, Հայաստանի կրոնական գործերու նախագահը՝ հանուն Հայաստանի Կառավարության և պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյան: Հոգեշնորհ՝ Տ. Գեորգ վարդապետի բարի գալուստի խոսքերեն հետք հուզումով համբուրեցի Մայր Հայրենիքի հոգը՝ ութը տարւան իմ կարոտս առնելով: Երեւանն մեկնեցանք դեպի Ս. Էջմիածին: Մայր Տաճարի դռան առջև, Ս. Էջմիածնի միաբանութիւնը և Հոգևոր Ծեմարանի ուսանողները, գերաշնորհ Տ. Վահան արքեպիսկոպոս Կոստանյանի գլխավորութեամբ, դիմավորեցին մեզ: Սրտագին վատարեցինք մեր ուխտը իջման սեղանի առաջ ծնրադիր, և Արարչի նահատակներուն 34-րդ (1919 սեպտեմբերի 19) տարելիցին առթիւ սրտեւանդն աղոթեցինք անոնց հոգիներուն խաղաղութեան համար: Գերաշնորհ Տ. Վահան սրբազան սրտագեղ բարի գալուստի խոսք ուղղեց մեզի. մենք ևս պատասխանեցինք: Ապա տեղի ունեցավ երեկոյան ժամերգութիւնը: Որքան ուրախ էի, որ Վահագն Հայրապետի հրավերով առիթ կունենայի դարձալ Ս. Էջմիածին՝ հայութեան «Սրբութիւն Սրբոց»-ին գալու, Տաճարին մեջ աղոթելու ու այդ պահուն ունկնդրելու ձեռքս ղուարթը, մանավանդ Տ. Նիկողի կողմն երգված:

Հաջորդ օր, կիրակի, սեպտեմբերի 20-ին, սուրբ պատարագ մատուցեցի հազարավոր հավատացյալներու ներկայութեան և քաղաքի բնաբան ունենալով՝ «Միշտ անշարժ պանեա զԱրոժ Հայկազենան»: Մոտ մեկ ժամ ծնրադիր Ս. Հաղորդութիւն բաշխեցի ժողովուրդին: Նույն օրը, Վահարանի մեջ, գերաշնորհ Տ. Վահան արքեպիսկոպոս նախագահութեամբ, ի պատիւ մեզի ճաշասեղան տրվեցավ. ներկա էին միաբաններ, ուսուցիչներ, Գերագույն Հոգևոր խորհուրդի անդամներ, կրոնական գործերու նախագահ պարոն Հրաչյա Գրիգորյան, պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյան և պրոֆ. Առաքել Առաքելյան: Բաժակ բարձրացվեցավ Հայաստանյայց եկեղեցւոյ, Ս. Էջմիածնի, հայ ժողովուրդի և Հայոց աշխարհի միութեան, անասանութեան և հավերժութեան համար: Ծաշեն հոգ սեղանակիցներուն հետ գացինք Ս. Գայանի տաճարը՝ հայց և հովատ մեր հոգևոր հոր՝ հավերժարեակ Շահ սրբազանի հողակույտին: Ապա այցելեցինք նաև Ս. Հովհաննիս, Շողակաթ և Զվարթնոց:

Հայաստանի կրոնական գործերու խորհուրդը Մայր Հայրենիքի մեջ մեր ընկեր այցելութիւնները դուրսացնելու և մեր ժամա-

նակը լավագոյնս օգտագործելու նպատակով՝ մեզի տրամադրեց մասնավոր ինքնաշարժ մը, իր շարժավարով: Սրտագինս դո՛ւ մնացինք այս կարգադրութենէն:

21 սեպտեմբերի, երկուշաբթի.— Կեսօրն առաջ այցելեցի Նոր-Կիլիկիա՝ հայրենակիցներու, որոնցմէ մաս մը նկարեցի: Ժամը 11-ին գերաշնորհ Տ. Վահան սրբազանի հետ Քանաքեռի էլեկտրակայանը դացինք պտրտելու: Մեզի ընկերացան պարոնայք Հրաչյա Գրիգորյան և Ստեփան Կամսարական, հոգեշնորհ Տ. Գեորգ վարդապետ և բարեշնորհ Սարգիս սարկավագ: Անկէ անցանք Արզնի բոժարանը, հաստատված՝ Հրազդան գետի ափին, դալարագեղ վայրի մը մեջ: Երկու հաստատութիւններն ալ ազգին պատիւ կրեին: Հյուրասիրվեցանք Արզնի մեջ, հայկական ճոխ սեղանի մը շուրջ:

22 սեպտեմբերի, երեքշաբթի.— Երեք ինքնաշարժներով պրոֆ. Կարո Ղաֆադարյանի առաջնորդութեամբ Կարմիր բլուր դացինք պտրտելու: Հոս ուրարտական հին ամրոցի մը մնացորդները երևան եկած են: Ամրոցի տաճարը նվիրված է Թեյշեբայի շաստուժույն և կառուցված է 800-ին (Ն. Ք.). հակայական բերդ մըն է մոտ հարյուր սենյակներով: Հետո դացինք Դվին՝ հայոց երբեմնի մայրաքաղաքը: Հոս երևան հանված են Մայր Եկեղեցին և Կաթողիկոսական պալատը: Կաթողիկոսին ներքև ուրարտական բնակարաններու մնացորդներ երևան եկած են:

Կեսօրն հոգ Դվինի կոթմատեւթիւնները այցելեցինք: Ամեն ոք աշխատանքի լծված է: Աշխատողին համար շարունակ գործ կա Հայաստանի մեջ: Կհյուրասիրվինք Հայոց աշխարհի խաղողով և պտուղներով, ապա ճոխ սեղան՝ Աւարատի ճիշտ տիմացը: Երեկոյին Արտաշատ ևս այցելեցինք հոգ վերադարձանք Երևան:

23 սեպտեմբերի, չորեքշաբթի.— Կարո Ղաֆադարյանի և Աշոտ Աբրահամյանի հետ այցի դացի Պողոսյանը: Գմբեթավոր տաճարներու ամենն հին ձևը հոս վզտնվի: Գմբեթը սլունի վրա չէ, այլ՝ շորս մեծ ումակամարներու Պողոսյանքեն հոգ գացինք Բջնի, կառուցված՝ Հրազդան գետի ափին: Տաճարը՝ Ս. Աստվածածին՝ հիմնված է ԺԱ. դարուն Գրիգոր Մագիստրոսի օրով: Հոս հյուրասիրվեցանք տեղւոյն հոգևոր հովիւ արժանապատիւ Տ. Աբրահամ ավագ քահանայ Տեր-Պաղտասարյանի կողմն, որ կորովի, ալեհառ, պատկառազու և ջերմորեն հյուրասեր եկեղեցական մըն է: Բջնի անցանք Սեանա կղզին, որ երեկոյան մթնշաղին՝ անասելիորեն առինքնող հրապույր մը ունի:

24 սեպտեմբերի, հինգշաբթի.— Նորին Ս. Օծովյուն Տ. Տ. Գեորգ Զ. Կաթողիկոս օգտագործություններն վերադարձած ըլլալով այսօր պատիվը ըրավ զիս ընդունելու՝ Վեհարանի մեջ: Նորին Վեհափառությունը հայրական գորգորանքով համբուրեց իմ ձեռքերս, իսկ ես ծնրադիր՝ Անոր Աջը: Հոգեկան անասելի հրճվանքի մեջ էի, որովհետև դարձյալ առիթ կունենայի մեր կուսավորիչ Հոր արժանավոր հաջորդին Ս. Աջը համբուրելու և ծնրադիր Անոր օրհնությունը ստանալու: Վեհը հակառակ Իր հառաջացած տարիքին՝ առույգ է, քաջառողջ և կզործե անխոնջ:

25 սեպտեմբերի, ուրբաթ.— Վեհափառ Հայրապետի կարգադրությամբ այսօր տկառ աստվածաբանության դասավանդության Հոգևոր Ծեմարանի մեջ: Առաջին դասախոսությանս նյութն էր. «Աստվածաբանության նշանակությունը և կարևորությունը»: Դասախոսության ներկա էին Վեհափառ Հայրապետը, Հոգևոր Ծեմարանի տեսուչ պարոն Մ. Մինասյան իր ուսուցչական խոսքին հետ, Գերագույն Հոգևոր Խորհուրդի անդամները, Ս. Էջմիածնի միաբանությունը և Կրոնական գործերու նախագահ՝ պարոն Հրաչյա Գրիգորյան:

Ապա, այնուհետև շարունակաբար շաբաթը նվազագույն հինգ օր երեկոյան ժամը 8—9.30, երբեմն մինչև ժամը 10 դասախոսություն տվի Ծեմարանի սարկավազներուն և բարձրագույն կարգի ուսանողներուն, թվով 19 հոգի: Եթե այցելությանցս պատճառով չկարենայի գիշերները դաս տալ, հաջորդ օրը ցերեկներուն՝ կեսօրե ևս ժամը 3—4.30 կդասախոսեի: Աստվածաբանության դասեր ավանդեցի մինչև նոյեմբերի 10: Խոսեցա հետևյալ նյութերու մասին. 1) Աստվածաբանության ընդհանուր սահմանը. 2) Հայտնություն. 3) Աբաղադրություն. 4) Քրիստոսի լինելը վարդապետություն. 5) Հայաստանյայց եկեղեցվո ղավանաբանությունը. 6) Փրկագործության խորհուրդը. 7) Քրիստոսի եկեղեցին. 8) Հայոց եկեղեցին. 9) Խորհուրդներ: Հովվական աստվածաբանության մասին ալ տվի քանի մը դասախոսություններ: Ուսանողներ միշտ հետաքրքրությամբ հետևեցան դասախոսությանց: Անոնք Անթիլիասեն հետ տարած աստվածաբանական բոլոր նոթագրություններս, որոնք Կիլիկիո Դպրեվանքին մեջ մեր դասավանդությանց ամփոփումներն էին, մեքենագրեցին: Դասախոսությանց երբեմն ներկա կըլլային միաբանության անդամներն և ուսուցիչներն ու մանր և Ծեմարանի տեսուչը: Ուսանողներ միշտ հարցումներ կհարցնեին. որով դասախոսության պահը միշտ կերկարեր և ավելի հետաքրքրական կդառնար:

26 սեպտեմբերի, շաբաթ.— Վեհափառ Հայրապետի անվանակոչության տոնին առիթով պատարագեցի Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսին մեջ: Հավարտ սուրբ պատարագի իջման սեղանեն քարոզեցի, բնաբան ունենալով «Ուխտս դիվ և կատարեցե՛ք»: Քարոզիս մեջ ի միջի այլոց ըսի. «Այս նվիրական Կարողիկոսին խորհրդաւոք կամարներուն ներքև, մեր հավերժաբնակ սուրբերուն նայվածքին առջև և մեր Մրբազան Հայրապետի առաջ պեմք է, որ բոլորս ուխտենք հավատարիմ մնալ մեր մայրենի Ս. եկեղեցիին և ի գին ամեն զոհողության անոր ծառայել»: Քարոզը լրանալեն ետք Վեհափառ Հայրապետը շաբազանց հուզված՝ համբուրեց ձեռքերս և մաղթեց՝ որ հայությունը՝ ցրված ի սփյուռս աշխարհի՝ միշտ հավատարիմ մնա իր ազգային սրբությունց, իր մշակույթին, Մայր Աթոռին և Մայր Հայրենիքին:

Ճաշասեղանին՝ ի պատիվ Վեհին եղան բաժակաճառեր: Ես խոսեցա հանուն Կիլիկյան Աթոռին և մաղթեցի Նորին Վեհափառության երկար կյանք, որ Իմով հայ ժողովուրդը ապրի, և դարձյալ կյանք, որ Իմով Հայաստանյայց եկեղեցին գոյատևի: Սույն քանի մը խոսքերեն ետք երգվեցավ «Ճրբ որ բացուին ղոններն յուսոյ»՝ բոլոր ներկաներուն ձայնակցությամբ:

27 սեպտեմբերի, կիրակի.— Առավոտ շատ կանուխ արդեն հազարավոր ուխտավորներ լեցուցան էին Էջմիածնի վանքին բակը, պարտեզներն ու Կաթողիկոսին: Ամեն կողմ զվարճություն, պար, խրախճանք, առատ կերուխոս. ժողովուրդը իր ցնծատոնին մեջ է. Վարագա խաչի տոնն է. ու դեռ ժողովուրդը իր Հայրապետի անվանակոչության տոնը կտոնախմբի: Շատ դժվարավ կրցանք Վեհափառը եկեղեցի առաջնորդել և ապա՝ Վեհարան: Ժողովուրդը կուգեր համբուրել Անոր Ս. Աջը, փեշերը. շատեր կնետվեին Իր տուքերուն առջև. հրմշտուկ, աղմուկ, իրարանցում. որտե՛ թեղադրություն կամ հանդիմանություն. օգոստ չունեի. ժողովուրդը վախրե իր Հայրապետը, և այդ սերը պաշտամունքի կհասնի: Որոշված էր, որ ես քարոզեի, սակայն հրաժարեցա այդ ծրագրից, որովհետև հնար չէր խոստով քաղմության աղմուկը դադարեցնել: Շատ հեռու տեղերե եկած հայ ուխտավորներ էին: Այսօր Ս. Էջմիածնի մեջ 230 մկրտություններ մատարվեցան:

Կեսօրե ետք Օշական դացի պարոն Զ. Գրիգորյանի հետ հուլիս և հերկուպոլիսում մեծ վարդապետի՝ Ս. Մեսրոպի գերեզմանին, որուն առջև ծնրադիր աղոթեցի մեր ազգին և եկեղեցվուն պայծառության և մեր մշակույթին անսպասանության համար:

28 սեպտեմբերի, երկուշաբթի.— Պարոնայք Հրաչյա Գրիգորյանի և ճարտարապետ Վարադատ Հարությունյանի հետ Երևանի զանազան կողմերը պտտելու գացի։ Այցելեցինք ճարտարապետներու տունը, Կեղրոնական ծածկված շուկան, Ստատիոնը, Ֆիլհարմոնիայի շենքը, Մատենադարանի (Զեռադատան) նոր կառուցվող շենքը, կենդանաբանական պարտեզը և այլ նոր շենքեր։ Առանց չափազանցության կարելի է ըսել, որ Երևան իբրև ճարտարապետական քաղաք շատ ավելի գեղեցիկ է քան մեզ հայտնի եվրոպական օրեք մայրաքաղաք։ Հայ նոր ճարտարապետներ իրենց կառուցած նոր շենքերուն մեջ միշտ հին հայկական ոճն է որ կկիրարկեն։ Ստեղծագործող հայ ժողովուրդը իր գերին մեջ է։ Ապրի՛ ալը ժողովուրդը։

29—30 սեպտեմբերի, երեքշաբթի—չորեքշաբթի.— Սույն երկու օրերուն Վալոց ձոր և Զերմուկ՝ Սյունյաց աշխարհը գացի պտտելու։ Ինձի ընկերացան Կրոնական գործերու նախագահ Հրաչյա Գրիգորյան, Հովսեփ Եղիազարյան (Հուշարձաններու պահպանության կոմիտեի գիտնական քարտուղարը), բժիշկ Միքայել Նարիմանյան (բուժավայրերու վարչության պետի տեղակալ), բարեշնորհ Սարգիս սարկավազ և լուսանկարիչ Վրույր։ Մեր ճամբու ընթացքին հանդիպեցանք Սեան, Հայրավանք, Նոր Բայազետ, Զորագրուղ, Մակար, Լճագրուղ, Գետաշեն, Մարտունի։ Ապա բարձրանալով դեպի լեռնանցքը՝ իջանք Վալոց ձոր։ Անցանք Քարվանսարայեն, Թառաթոմբեն և Շաղին վանքեն։ Գետաի գլուղեն մեր ճանապարհը բաժանեցավ դեպի Միկոյան և Արենի։ Մեր աչքին ձորալանջի վրա Գնդեվանքն է։ Քիչ մը անդին՝ Գնդեվազ գյուղը։ Կհասնինք Զերմուկ, որ ծովու մակերեսեն 2.170 մետր բարձր է։ Հանքային շատ բուժիչ ջուրեր կան հոս, ուր ամեն տեղև հիվանդներ կուզան բուժվելու։ Լոգանք կառնենք Զերմուկի մեջ։ Կպտտինք ձորը, շատ գեղեցիկ է։ Կտքերիկ ջրվեժ մը կհորինե սիրուն տեսարան մը։ Կվերադառնանք Արփայի ճամբայով։ Արփայեն ձիով պարոն Նղիազարյանի հետ կերթամ Ամաղու վանքը, որ 12 կիրոմետր հեռավորություն ունի։ Զիսվարեկեն ավելի կըլանք։ Ճամբան շատ վտանգավոր է։ Բայց վերջապես կհասնինք Ամաղու Նորավանքը, ուր ԺԳ. դարուն թաղված է Ամբատ Օրբելյան, որ Սյունիքի տեղն էր։ Բուրթիլ իշխանը այս վանքին մեջ կառուցած է Ս. Աստվածածին եկեղեցին 1339-ին։ Մեր վերադարձին կանցնինք Ազրերեջանի սահմանին։ Ուստավորի խոր ապրումով կվերադառնանք Երևան։

1 հոկտեմբերի, հինգշաբթի.— Ամբողջ օրը անցուցի Ս. Էջմիածին՝ Վեհին հետ։ Ներկա եղա նաև Հոգևոր Ճեմարանի դասավանդությանց, ջանացի մոտեն ծանոթանալ ժառանգավորներուն։ Այցելեցի անոնց սենյակները, ճաշարանը և այլն։ Թե՛ կեսօրե ետք և թե՛ երեկոյան աստվածաբանության դաս ավանդեցի։

2—3 հոկտեմբերի, ուրբաթ—շաբաթ.— Երևան անցուցի ժամանակ։ Պարոն Հրաչյա Գրիգորյանի հետ Պետական թանգարան այցի գացի։ Թանգարանի տնօրեն պարոն Կարո Ղաֆադարյան՝ հուլիս համակրելի և փոքուն անձնավորություն մը՝ մեզ ամեն կողմ պտտուց։ Շատ հետաքրքրական էր Հայաստանի արդյունաբերական ցուցահանդեսը։ Մարդ կհիանա վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին Հայաստանի շինարարական-արտադրողական աշխատանքի վրա։ Պետական թանգարանը չորս բաժին ունի. պատմագիտական, գրական, արվեստի և քառերգության։

Նույն օրը գացի Շահումյան ավանը, որ արդեն քաղաքի մը վերածված է... Շահումյան ավանի մեծագույն գործարանին մեջ Ամերիկայեն ծանոթանալու համադիպեցա։ Շահումյանի մեջ կրնալին 250 քեսապի ընտանիքներ, այցելեցի իրենց։ Մայր աստիճան ուրախացան, կերան, խմեցին ու պարեցին։ Շաբաթ երեկոյան գացի Ս. Սարգիս եկեղեցի, ուր մտաք գործեցի զանազանություն մը և «Հրաչյա փառաբան» Մեծ տաճարը լեցված էր հավատացյալներով, զարմացալիք։ Հակադրություն եվրոպայի և նույնիսկ Միջին Արևելքի մեր եկեղեցիներուն հետ, ուր լուր օրեր այնքան քիչ է հավատացյալներուն թիվը։

4 հոկտեմբերի, կիրակի.— Ս. Պատարագ մատուցի և քարոզեցի Երևանի Ս. Սարգիս եկեղեցվո մեջ։ Ոչ միայն տաճարը, այլև բակն անգամ լեցված էին հավատացյալներով։ Շատ ղեկավարավ կրցանք թափող դառնալ, ժողովուրդը ամեն կողմ կխուժեր մեր վրա, մեր աջը, փեշերը համբուրելու քիչ անգամ ականատես եղած եմ նման ջերմեռանդության։ Քարոզեցի, բնաբան ունենալով։ «Ես եմ հանապարհ, ճշմարտություն և կեանք»։ Մտտ մեկ ժամ ծնրադիր Ս. Հաղորդություն տվի հավատացյալներուն։ Հավարտ սուրբ պատարագի հարյուրավորներ աջահամբույրի եկան։ Մեկ ժամե ավելի ստիպվեցանք եկեղեցի մնալ։ Օրվան մնացյալ ժամերուն այցելեցի բարեկամներու տուններ։ Գիշերը թխսեղանի հրավիրվեցա Եգիպտոսեն ներգաղթած պարոն Հ. Արամյանի տունը, բազմաթիվ եգիպտահայեր ալ եկած էին, երգեցին, պարեցին և զվարճացան։

վորներու և կաթողիկոսներու Վերադարձանք Թիֆլիս և այցելեցինք Ներսիսյան վարժարանը, որ այժմ վերածված է համալսարանական բարձր ինստիտուտի: Երեկոյան գերաշնորհ Տ. Վահան սրբազանի հետ զացինք եկեղեցի, ուր մուտք գործեցինք զանգակահարութեամբ և «Ուրախ լեր» շարականով:

11 հոկտեմբերի, կիրակի.— Առտուն պատարագեցի և քարոզեցի Թիֆլիսի Ս. Գեորգ եկեղեցին: Բակն ու տաճարը կհորդեին բազմութեամբ: Դպրաց դասը երգեց քառածայն. քարոզեցի սա բնաբանով. «Այլ ինձ քալ լիցի պարծել, բայց միայն ի խաչն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, որով ինձ աշխարհ ի խաչ ելեալ, և ես աշխարհի» (Գաղ., 2 14): Հավարտ սուրբ պատարագի կատարվեցավ հայրապետական մաղթանք. շատ հուզիչ էր «Հոգեդ Աստուծոյ»՝ կոմիտասյան եղանակով: Հայրապետական մաղթանքին հոգ քարոզեց գերաշնորհ Տ. Վահան սրբազան: Կեսօրե ետք ժամը 4-ին զացի Շավնապատի Ս. Գեորգ վանքը, ուր հազարավոր հայեր և վրացիներ ուխտի եկել էին: Երեկոյան ժամը 6.30-ին քարոզեցի էջմիածնեցոց Ս. Գեորգ եկեղեցին սա բնաբանով. «Յաւել ի մեզ, Տէ՛ր ամենակալ, զնաւատ, զյոյս, զսէր և զամենայն գործս առաքիւնութեան»: Զարմացա տեսնելով, որ եկեղեցին լեցված էր հավատացյալներով: Հավարտ ժամերգութեան՝ աջահամբույր. ի՛նչ նվիրում և երկյուղածություն բոլորի դեմքերուն վրա: Գիշերվան ժամը 9-ին զացի Թիֆլիսի հայոց թատրոնը. կներկայացվեր Վազիպ՝ հայ, պարսիկ և վրացական կյանքի առնված թատերագրություն մը: Թիֆլիսի հայ թատրոնը դեռ կպահէ իր հին փառքը:

12 հոկտեմբերի, երկուշաբթի.— Առտուն կայցելեմ հայ սարկավագուհիներուն. ասոնք երեք հոգի մնացած են. Հռիփսիմե Ղոնյան, Կատարինե Գուրգյան և Նունե Վերմիշյան: Առանձին կուսանոց չունին:

Գերաշնորհ Տ. Վահան սրբազանի և Ստեփան Կամսարականի հետ կվերադառնանք Իրևան: Ժողովուրդը տամկացած աչքերով մեզ ճամբու կղեն: Մեր ճանապարհի վրա կհանդիպինք Իջևան, Դիլիջան և Սևան: Երեկոյան կհասնինք Երևան, հոգեպես կազդուրված:

12—14 հոկտեմբերի, երեքշաբթի—չորեքշաբթի.— Ժամանակս անցուցի ի Ս. էջմիածին՝ Վեհափառ Հայրապետի հետ: Դարձեալ ճեմարան զացի և դասավանդութեանց ներկա եղա: Սարկավագներուն սենյակները այցելեցի՝ մոտեն ծանոթացա անոնց առանձնական կյանքին: Այցելեցի Ներսիսյան լիճն ու անտառը. նաև Այդր լիճը, որ էջմիածնեն 13 կիլոմետր հեռավորութեամբ՝ Արագած

տանող ճամբուն վրա կգտնվի: Հոս շինված է ջրամատակարարման կայան մը, որ 180 քառակուսի կիլոմետր տարածութեան վրա անապատ վայրերը կոռոզե: Ծառացի պրոֆ. Աշոտ Արրահամյանի, պրոֆ. Առաքել Առաքելյանի և հայրենակիցներու տունները:

15 հոկտեմբերի, հինգշաբթի.— Հոգեշնորհ Տ. Գեորգ վարդապետի և պրոֆ. Աշոտ Արրահամյանի հետ մեկնեցանք Գառնի. պեղումներ եռանդազին կշարունակվին հոս: Տրդատա թախտին մեջ մողայիկ գտնվեցավ: Պեղումներու ղեկավարը մեզ պատուցուց: Գառնին կանցնինք Գեղարդ. հոգեկան անասելի հրճվանքով ծնրադիր կաղոթեմ հիմալուրց ժայռափոր տաճարին մեջ: Վանահայրը՝ հոգեշնորհ Տ. Նահապետ վարդապետ մեզ կհյուրասիրե. բարի և ծերունազարդ եկեղեցական մըն է: Վանքը քահանա ալ ունի, որ կիրակի օրեր սուրբ պատարագ ալ կմատուցանե և մկրտություն կկատարե: Ամառվան ընթացքին կիրակի օրեր 100—150 մկրտություն կկատարվի Գեղարդի մեջ: Վանքը ունի 140 ոչխար և այծ, 105 մեղվի փեթակ: Տարեկան 800 կիլոգրամ պանիր կդրկեն Ս. էջմիածին՝ միաբանութեան. նաև մեծ քանակությամբ մեղր:

Գեղարդին կանցնինք Գողթն, ուրկե ձիերով Աշոտ Արրահամյանի և գլուղացիներու հետ կբարձրանանք Հավուց թառ: Մեր վերելքը դժվար էր և վտանգավոր. բայց ապահով հասանք շնորհիվ մեզի ընկերացող երիտասարդներու հոգածութեան: Հիրավի թրուշունները միայն կրնան հոն թաղի...: Տեսարարանը հրաշալի է: Կվերադառնանք ձիով՝ Ազատ դետի հովիտով. կդիմավորվինք Գառնիի մեջ, ուրկե մեր ինքնաշարժը մեզ կառջնորդե Երևան:

16—17 հոկտեմբերի, ուրբաթ—շաբաթ.— Այցելութուններով անցուցի ժամանակս: Դացի Պետական համալսարան, Մատենադարան (Ձեռագրասրահ), Գիտական ինստիտուտ, Ֆիլահարմոնիայի սրահ՝ երգի և պարի անսամբլը դիտելու, տրմե շատ զոհ մնացի: Ծանոթացա գիտական աշխատողներու և պրոֆեսորներու հետ: Շաբաթ երեկո զացի Ս. Հովհաննես եկեղեցի, որ լեցված էր հավատացյալներով: Ներս մտանք զանգակահարութեամբ և «Ուրախ լեր» շարականով:

18 հոկտեմբերի, կիրակի.— Պատարագեցի և քարոզեցի Երևանի Ս. Հովհաննես եկեղեցին, որուն դպրապետն է պարոն Սարգիս Անդրեասյան, Անթիլիասի Դպրեվանդաց նախկին սաներեն: Հոս ևս ականատես եղանք կրոնական անպատմելի ջերմոտանդութեան: Քարոզեցի Վից և զմեզ հոգովդ քով սրբով՝ բնաբանի շուրջ: Կեսօրե ետք Ավետիք Իսահակյանի հետ Ս. էջմիածին զացինք՝ Վեհա-

փառ Հայրապետի հետ ճաշելու: Ո՛րքան հաճելի էր մեզի՝ այս երկու մեծ անձնավորությունաց հյուսիս խոսակցությունը ունենալը:

19—24 հոկտեմբերի, երկուշաբթի—շաբթի.— Այս օրերում՝ ինձի տրամադրված շարժավարը՝ Լևոն պաղատության հետևանքով հիվանդացավ: Կերևի չափազանց հոգնեցուցեր էր զինք: Իրեն տեղ զիս սկսավ պատցնել Կրոնական խորհուրդի մյուս շարժավարը Գառնին, երևանցի, 22 տարեկան վառվռուն, պարզասեր և բարեմույն երիտասարդ մը: Հաջորդ օրն իսկ իր անունը վարդանի փոխեցի: Իրեն հետ առիթ ունեցա այցելելու Արարատյան գավառի վանքերը: Նախ զացինք Բյուրական, տեսանք տեղվույն աստվածաբանը, կաթողիկոսական ամառանոցի հին շենքը և Դրասխանակերտցի կաթողիկոսին շինել տված բազիլիկ ոճով եկեղեցին: Բյուրականն անցանք Ամբերդ՝ կառուցված սարալանջի վրա: Բերդը պարսպապատ է, գրեթե ավերակ վիճակի մեջ: Հոս կա ժԱ. դարեն հոյակապ եկեղեցի մը:

Հոկտեմբերի 20-ին այցելեցի Արուս (Թալիշ), որ կատմվի Գրիգոր Մամիկոնյանի կառուցած եկեղեցին է. դարում: Եկեղեցվույն հարավ-արևելյան կողմը Գրիգոր Մամիկոնյանի ապարանքին մնացորդները երևան բերված են: Կանցնինք Կոշ կամ Կվաշ, ուր նշանավոր հուշարձան է Ս. Ստեփանոսի վանքը՝ կառուցված է. դարում: Կայցելեցք Մուղնիի Ս. Գեորգ փառավոր եկեղեցին. ապա՝ Կարբի, Հովհաննավանք և Սաղմոսավանք: Վերջին երկու վայրերում մեջ գյուղացիք հիշեցին Գարեգին Վեհափառը, որ տարիներ առաջ եկեր է և հնագիտական ուսումնասիրություն ըրեր:

Աշտարակ գյուղը նշանավոր է իր հնություններով: Մարիանե տաճարը կառուցված է ժԲ. դարում. ոճը արտաքուստ կհիշեցնի գոթականը, ներքուստ ունի խաչաձև հատակագիծ: Կարմրավոր Ս. Աստվածածինը շինված է է. դարում. ծածկված է է. դարեն մնացած կղմինդրով, որ ամրացած է կրաշաղախի հետ մետաղե գամերով: Հետո գացինք նույն գյուղի Միրանավոր եկեղեցին, որ իր ձևով Ե. դարու կառուցվածք ունի. և Սպիտակավոր Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ կառուցված ժԳ.—ժԴ. դարերում Քասաղ գետի ափին: Աշտարակի մեջ է նաև Պերճ Պողոսյանի տուն-թանգարանը: Աշտարակեն կանցնինք Փարպի. ի՛նչ սիրուն և աղվոր գյուղ. մեր միտքը Ղազար Փարպեցիով կգրավվի: Փարպի ալ ունի հին հուշարձաններ— Ս. Գրիգոր, Ս. Թարգմանիչը և Միրանավոր եկեղեցիները, վերջինը հավանորեն Փարպեցիի օրով կառուցված: Ուրբաթ օր, պրոֆ. Ա. Առաքելյանի և Հ. Արամյանի հետ

կայցելեցք Ուշի, ուրկե երկու կիլոմետր հեռու կգտնվի Ս. Սարգիս եկեղեցին, կառուցված Ե. դարում: Ուշիի դպրոցին տնօրենը կհյուրասիրե մեզ ճոխ սեղանով: Կմեկնինք Աղց գյուղը, ուր կայցելեցք Դ. դարեն մնացած գետնահարկ մատուռ մը. լուսամուտ շունի և տանիքը գետնին հավասար է: Հյուսիսային և հարավային կողմերը կգտնվին դամբարաններ, հավանորեն Արշակունի թագավորներու Կմեկնինք Դղեր (հնում՝ Տեղեր), Արխաշա գետի ափին, սիրուն տեսարանով գյուղ մը. ճանապարհը շատ վատ է. քանի մը կիլոմետր կքալենք: Դղերի ժամատան գմբեթին մեջ կա փոքր սեղան, ուր սուրբ պատարագ կմատուցվի եղեր, երբ ժողովուրդը թշնամիներով պաշարվեր: Դղերեն կուղղվինք Եղվարդ գյուղը՝ նշանավոր իր Ս. Աստվածածին եռահարկ եկեղեցիով և այլ հուշարձաններով:

Շաբաթ օր, հոկտեմբերի 24, այցելեցինք Պիտենքների պալատը և ապա Օպերա՝ տեսնելու «Դավիթ-Բեկ»ը՝ Արմեն Տիգրանյանի վերջին աշխատությունը:

Երևանի Օպերան քառորդ դարու կյանք ունի, բայց կրնա մրցիլ մեկ դարու կյանք ունեցող որևէ օպերայի հետ՝ իր արվեստով և բեմադրությամբ:

25 հոկտեմբերի, կիրակի.— Երևանի Ս. Զորավար եկեղեցիին մեջ պատարագեցի և քարոզեցի՝ հոծ բազմության մը ներկայությամբ: Հավատացյալներուն մեջ նշմարեցի ներգաղթողներու բազմաթիվ դեմքեր, որոնք հավարտ սուրբ պատարագի աջահամուլյրի եկան: Քարոզիս բնագանը սա էր. «Եւ ամենայն, որ կենդանի է և հաւատայ յիս, մի՛ մեռցի ի յաւիտեան» (Հովհ., ԺԱ.—29): Սուրբ տաճարին մեջ ևս ակաճատես եղանք նո՛ւյն ջերմեռանդության և հավատքի պոռթկման: Կեսօրվան ճաշ Բնարիկենց հոր տունը ըրի. զիրենք կճանչնայի Գեղարդի իմ առաջին ուխտագնացությունես (1945):

Գիշերը շատ հյուրեր և այցելուներ ունեցա: Ամեն ոք իր բարեկամներն ու ազգականները կհարցնե: «Հանգիստ ենք ու երջանիկ», կըսեն. «Հաղորդեցք մեր ողջունները ամենքին»: Ինձի այցելողներուն մեջ Դպրեվանքի նախկին երկու սաներ կային, սան մըն ալ Երուսաղեմի ժառանգավորաց վարժարանեն: Երեքին ալ կթեթաղեմ, որ Հոգևոր ճեմարան հաճախեն և նվիրվին Հայաստանյայց Ս. Եկեղեցվու ծառայության: Մեր խոսքերը միայն մեկուն հոգիին մեջ տեղ կըրունեն:

26 հոկտեմբերի, երկուշաբթի.— Կեսօրին պարոն Մովսիսյանի հետ պատեղու կմեկնիմ Սարդրապատի շրջանը, որ այժմ կկոչվի Հոկտեմբերյան և բաժնված է շատ մը սով-

խողներու Կիմանամ, որ նախապես այս բոլոր վայրերը անապատ եղած են, իսկ այժմ՝ սքանչելիորեն մշակված:

Չորս կողմից խաղողի և բամբակի ընդարձակ դաշտեր. կյանքը ամենուրեք իր լիությամբը կենա: Այս շրջանը 32 գյուղեր կապումակեն—Նղեգնուտ, Տանձուտ, Փշատավան, Մրգաշատ, Բամբակաշատ և այլն. ի՞նչ աղվոր անուններ: Սարգարապատի մեջ այս ցեղիցի պահածոյի գործարան մը. այս տարի 15.000.000 տուփ պատրաստած են. գործարանը իր արտադրությունը Միության բոլոր երկիրները կղրվեն: Հոս բամբակի գործարան ալ կա. բակին մեջ դիզված է դաշտեն բերված բամբակը, կաղմելով շորս փոքրիկ բլուրներ: Գործարանի տնօրենը բարեկերթ անձ մըն է, որ ամենուրեք կատուցեն մեզ:

Ապա մեկնեցանք Արմավիր. բարձրացանք բլուրը: Արմավիրի մեջ գտնված են ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ, ըստ որոնց ուրարտական Արգիշտի Ա. թագավորը (780—755 Ն. Ք.) մայրաքաղաք ունեցեր է Արմավիրը: Այս քաղաքին մեջ երևան բերված են բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք տարված են Երևանի պետական թանգարանը: Կվերադառնանք Ս. էջմիածին՝ Այրարատյան դաշտի երկար ու առինքնող վերջալուսին մեջ:

27 հոկտեմբերի, երեքշաբթի.— Կեսօրե առաջ շուկա իջա զնումներ ընելու. մեծ վաճառատան մը մեջ հայ տիկին մը երեխան շաղկած մոտեցավ ինձի և ըսավ.

— Տեր հայր, էս տարվա վերադիրը ի՞նչ է:

— Չգիտեմ, — պատասխանեցի:

— Դուք քահանա չե՞ք:

— Այո՛:

— Բայց ո՞նց չեք իմանում վերադիրը:

Վավ դաս մը եղավ ինձի ասիկա: Իբրև հայ հեկեղեցական դեռ շատ բան ունինք սորվելիք:

Պրոֆ. Աշոտ Աբրահամյանի հետ Հանրային գրադարան գացի: Տնօրենն ու պաշտոնեությունը սիրալիր ընդունելություն ըրին մեզի: Հաստատությունը երեք միլիոն գիրք ունի. հայագիտական քանի մի կարևոր գիրքեր նվիրեցին ինձի. փոխարենը ես ալ իրենց մեր հրատարակություններն պիտի ղրկեմ: Հետո այցելեցինք Մատենադարանի տնօրենին, որ պատվական թանկարժեք երիտասարդ մըն է. հոս գիրքերու նկատմամբ նույն կարգադրությունը ըրինք:

Կեսօրե ետք Հրաչյա Գրիգորյանի և Աշոտ Աբրահամյանի հետ Խոր-Վիրապ գացի: Մասիսի նտորոտեն հազիվ 10—12 կիլոմետր հեռավորության վրա կառուցված է հինա-

վուրց այս վանքը: Խոր հուզումով կմոտենանք մեր հավատքի Հոր ճգնարանին: Երկրպագություն կիջնենք Խոր-Վիրապին մեջ. բացարձակ մթություն. կվառնեմ մոմ մը. կլոր խուց մըն է. արևելյան կողմը փոքր սեղան մը. կհամարում սրբատաշ քարերը. ծնրադիր կաղթիմ Հայոց աշխարհի, հայ ժողովուրդի, Հայաստանյայց եկեղեցվո հավերժության համար: Կհատնի մոմին լույսը. կմնամ խավարին մեջ. հանկարծ կապույտ երկինքն կտոր մը կտեսնեմ: Խուցին տանիքը փոքր ծակ մը ունի. ասկե է որ սուրբը ստացեր է իր անունդն ու իր լույսը: Ու սուրբին է, որ այս անգամ կուղղվի աղոթքս. «Ո՛վ հայր մեր և լուսավորիչ հոգվոց մերոց, աղաչեմք զքեզ, հատկապես բարեխոսեսցես առ Քրիստոս Աստուածն մեր, զի ղեկեղեցիս և զմնացորդս ժողովուրդեան քո պահեսցէ ի խաղաղութեան...»: Հոգեկան անասելի երանություն մը մեջ ոտքի կկանգնիմ ու վեր կբարձրանամ ընկերակիցներուս քով:

Մեր դիմաց քիչ մը անդին Արաքսն է, հագիվ նշմարելի մեր աչքերուն: Կուզեմ անոր ափը երթալ. անկարելի. սահմանադուս է. Ու վրեժի զայրույթը կաճի ներսս. ես հայ ուխտավոր եկեղեցական մըն եմ ու առանց Արաքսը տեսնելու և անոր ջուրնն խմելու պիտի վերադառնամ...: Համաշխարհային հիկրոդ պատերազմին ի՞նչ երազներով ապրեցանք ու գործեցինք:— Արաքսն ու Մասիսը ձերն են,— ըսին մեզի Ամերիկայի մեջ:— Արաքսն ու Մասիսը մե՛րն են,— կրկնեցին մեզի Հայաստանի մեջ: Բայց ես քարոնեկեց մը անդին չեմ կրնար հառաջանալ: Կանգնած Խոր-Վիրապի պարիսպին վրա, ղեմքս՝ զուլգ Մասիսներուն ու շառագունած հորիզոնին, ներսես ձայն մը կըսե ինձի.— Արաքսն ու Մասիսը մեր անկողնուպետի իրավունքներն են, մե՛րն են, մե՛րը պիտի ըլլան հավիտյան: Այդ հույսով պիտի ապրինք. «Յոյս ոչ երբեք ամաչեցուցանէ»:

28 հոկտեմբերի, չորեքշաբթի.— Վեհափառ Հայրապետը դարձյալ երկարորեն խոսեցավ ինձի իր ծրագրերնու մասին: Կազմակերպող ու խորաթափանց միտք մըն է, եղելությունները նախատեսող ու իրաց կարգը լավագույնս ըմբռնող անձնավորություն մը: Առանձնահատուկ ձիրք ունի ղեկավարելու և առաջնորդելու Նորին Վեհափառության ծրագրներն են վերականգնել Ս. էջմիածնի Մայր Աթոռը, վերանորոգել Տաճարը, Հոգեվոր Ճեմարանի ուսանողներուն թիվը քառապատկել, բազմացնել եկեղեցականներն թիվը՝ որպեսզի մինչև իսկ ամեն գյուղ ունենա իր հոգևոր հովիվը, արտասահման— Բեռլին և Լոնդոն— ղրկել աշակերտներ, որոնք պատ-

վածաբանական բարձրագույն ուսումնական հաստիքները և Հայրենիք վերադառնալով պայծառացնեն Հայոց Եկեղեցին, արտասահմանեն 15—20 ուսանողներ բերել՝ Ս. Էջմիածնի ճեմարանին մեջ իրենց ուսումը շարունակելու և եկեղեցականության պատրաստվելու։ Երուսաղեմեն և Անթիլիասեն 2—3 եկեղեցականներ կուզեն, որպեսզի Ս. Էջմիածին երթան և կրթական, քարոզական ու առաջնորդական գործերով զբաղին։ Մեզի առանձնապես պատասխանատու պաշտոն առաջարկեց. սիրով ընդառաջեցինք. ըրինք մեր թելադրությունները։ Ս. Էջմիածնի և Հայոց Եկեղեցիին ծառայելը մեր իսկական պատականությունն է։

29—30 հոկտեմբերի, հինգշաբթի—ուրբաթ.— Երևանին մասնավոր պատկերահան բերել տվի՝ Ս. Էջմիածնի գանձատան մեջ գտնվող թանկարժեք իրերը նկարել տալու համար։ Նպատակ ունիմ այդ պատկերներով առանձին ալբոմ հանել։ Հնությունները 36 սնդուկներու մեջ դրված են. ամենքն ալ թվագրված են։ Ամբողջ օրը մենք հազիվ կարողացանք 12 սնդուկ բանալ, իրերը դուրս հանել և մեր հավանածը նկարել տալ։

Վեհափառ Հայրապետը հաղորդեց ինձի, որ Երևանին հավատացյալներ մասնավոր խնդրանք ներկայացուցած են իրեն, որպեսզի ես քանի մը ամիս ևս մնամ հոս՝ իրենց քարոզելու համար։ «Ուզում ենք, որ Տեր Դերենիկ սրբազանը մեզ հոգևոր նյութերի մասին մի քանի ամիս քարոզ տա»։ Թեպետ սիրելի, բայց դժվար էր ընդունիլ անոնց խընդրանքը։

31 հոկտեմբերի, շաբաթ.— Առավոտյան ժամը 8-ին մեկնեցա Սիսիան, Սյունյաց աշխարհը, պարոն Հովսեփ Եղիազարյանի հետ։ Անցանք Գեղամա սարերուն վրայեն. ահա Սյունիք իր բարձր, լեռն, ձյունապատ լեռներով։ Մեկ ժամ ետք թովն հենք Սիսիանի գործկոմի նախագահին՝ պարոն Եղիազար Եղիազարյանի, որ բարեկիրթ և ազնիվ անձնավորություն մըն է։ Քիչ ետք տեղիւյն հովիվ արժանապատիվ Տ. Վահան քահանա Տեր-Հովսեփյան կուգա։ Կորոշենք վաղը հոս պատարագել և քարոզել։ Նախագահին ինքնաշարժով կմեկնինք Գորիս, մինչ արժանապատիվ Տ. Վահան վաղվան պատարագին համար պատրաստություններ կտեսնեն։ Մեր դիմաց՝ ճանապարհին՝ Իշխիլու սարն է, Զանգեզուրի լեռնաշղթային ամենեն բարձր գագաթը։ Քանի մը կիլոմետր ձյունի վրայեն կճամբորդենք։ Ժա-

մը 11-ին կհասնինք Գորիս. կերթանք ուղղակի գործկոմ. ժողովի մեջ են. մեզ կընդունին հոտնկայս։ Երևանին արդեն հեռաձայներ են նախագահին մեր գալու մասին։ Ծուռով կճաշենք և «վիլիս» ավտոյով մը ճամբա կելլենք դեպի Տաթև, Սյունյաց վարդապետարանը։ Ինձի կընկերանան Եղիազարյան Հովսեփ և գործկոմի նախագահը՝ իր օգնականով։ Կանցնինք Որոտան գետի վրայեն, ապա կբարձրանանք սար. ամենուրեք խիտ անտառներ։ Արևը կանհետի. մշուշը կպատեն մեզ ու հետզհետե կթանձրանա։ Վեռներուն վրա ճանապարհը շատ նեղ է, ցեխոտ, անանցանելի և վտանգավոր. ինքնաշարժը կտատանի, կարծես պիտի սահի և իյնա վարը՝ ահավոր անդունդին մեջ։ Շարժավար և նախագահ անհանգստության նշաններ ցույց կուտան. կվախանան, որ մի գուցե վտանգի հանդիպինք։ Կջանան զիս համոզել, որ վերադառնանք։

— Առանց Տաթևը, Սուրբ Գրիգոր Տաթև վացիի գերեզմանը տեսնելու և համբուրելու չեմ վերադառնար,— կպատասխանեմ։

Իզուր կջանան համոզել զիս. կհաղթենք սյունեցիներու համառության։ Քանիցս մեր ավտոն կխրի ցեխին մեջ. բայց չենք հուսահատիր։ Կիջնենք ձոր. քանի մը կիլոմետր մնացած է. սյունեցիք ատույզ նժույգներով կդիմավորեն մեզ։ Կհասնինք Տաթև. ահա՛ վանքը, Սյունյաց մեծ համալսարանը, հայություն լույսի ու հավատքի վառարանը. հոգեկան անասելի բերկրանքի մեջ ենք։

Տաթևի վանքը ավերակներու մեջ է 1931-ի երկրաշարժին հետևանքով։ Եկեղեցիի պատերեն մաս մը կանգուն է։ Ահա մեծ վարդապետին՝ Սուրբ Գրիգոր Տաթևացիի, գերեզմանը. կծնրադրենք, կհամբուրենք զայն. կըոցեմ մոմ մը ու աղոթքս իրեն կուղղեմ, որ բարեխոս ըլլա առ Աստված՝ մեր Ս. Եկեղեցիւ հավերժ պահպանման և անսասնության համար։ Կյանքիս մեջ ինքզինքս այսքան երջանիկ չէի զգացած. իմ սիրած ու պաշտած ամենեն մեծ վարդապետին գերեզմանը գտած էի։ Ի տղա տիոց Տաթևացիին տունցած եմ իմ կյանքիս իրեն հարացույցը։

Կանգուն է Գավաղան-սյունը. ու ես երկյուղածորեն կծնրադրեմ անոր առջև։ Մեզք ավելի կթանձրանա. մուլը իջեր է՝ արդեն։ Շաբաթ երեկո է. ու ես Գավաղան-սյունին

առջև ծնրադիր կաղոթեմ սյունեցիներու հետ: Կերգեմ ձեռքս զուարթոր: Գլուխս ցնցի կձայնակցին ինձի ու մեր երգը վիսառնվի Որոտան գետի հավերժական երգին հետ: Կհյուրասիրվինք տեղվույն վարժարանի տնօրենին տունը. ի՞նչ բարի և ազնիվ հայ մըն է: Տաթևացիք կըրտրվին մեր շուրջը. կայտառ, վառվռոտ, շենշող լեռնականներ են: Նախագահը հեռաձայն կընե Սիսիան, որ Գերենիկ սրբազանը վաղը առավոտ պիտի չկարենա պատարագի գալ, որովհետև օդը անսպաստ է և դժվար է ճամբորդել: Մինչև կես գիշերը տաթևացիներու հետ փոսակցելով կանցնեմ ժամանակս: Կմեկնին. իսկ ես գեշերվան մնացյալ մասը կհսկեմ արթուն ու հոգովով կհաղորդակցիմ մեծ վարդապետներու հոգիներուն հետ:

Տաթևի գիշերը... մշուշ, անձրև, աղջամուղջ, աղոթք, խոկոս, սկերացում:

1 Նոյեմբերի, կիրակի.— Ո՛չ մեկ դանգակի ղողանջ Տաթևի մեջ... սարսուռ մը կանցնի հոգիես: Կերթանք վանք. կարճ ժամերգություն մը կընենք Գավազան-սյունին առջև. ու ծնրադիր կաղոթեմ, որ մեր բոլոր դպրեկանքներուն մեջ տաթևացի մեծ վարդապետներու նման անկեղեցականներ պատրաստենք:

Վտանգավոր է վերադառնալ ինքնաշարժով: Սյունեցիք բարձրահասակ և գեղեցկադեմ ձիեր կըբերեն մեզի. կհեծնենք. քանի մը հոգի կընկերանան մեզի: Կիջնենք Սյունյաց Մեծ Անապատը՝ Որոտան գետի ֆզերքը. վանքին պահապանը ամենուրեք կատուցնի մեզ: Եկեղեցին պարսպապատ է, կառուցված չորս հաստաքեստ սյուներու վրա: Որոտանի ափով կշարունակենք մեր ճամբան: Մեր ձախին հսկա քարայրներ, մեծղի ժայռեր. կանցնինք անոնց տակեն. սոսկում մը կունենամ... Եթե հանկարծ ժայռերեն մին պոկվի... Քիչ մը անդին այն վայրն է, ուր Դավիթ-Քեկ ապաստանած է իր զորքին հետ: Կանցնինք Սատանի կամուրջեն. ամհի ժայռը տեղի տվեր է հանքային ջուրերու կոհակներուն ու շիներ է բնական կամուրջ: Զորեն կբարձրանանք լեռ. թանձր մառախուղ՝ սարերուն վրա. ձիերը քով-քովի իրարու ետեն կքալեն. հագիվ կարող կըլլանք զիրար տեսնել: Անդունդներուն վրա՝ արա-

հետ. ա՛յսպես է Սյունյաց աշխարհը: Կհասնինք Հալիձոր: Ինքնաշարժ մը կսպասե մեզի. կշարունակենք մեր ճամբան դեպի Գորիս. մինչ սյունեցիք կնետվին նժույգներու վրա ու կվերադառնան Տաթև:

Մշուշոտ ու ցեխոտ լեռնային ճամբաներեն մեր շարժավարը ապահով մեզ Գորիս կհասցնե՝ անցնելով Շնհեր գյուղեն: Կմեկնինք հին Գորիս. հոս կան 80-ե ավելի ժայռափոր տուներ, ուր կընակին հայ ընտանիքներ: Ամառ ատեն զով կընե այս տուներուն մեջ, իսկ ձմեռը՝ տաքով: Կմտնենք այդ տուներեն շատերուն մեջ. ջերմագին կընդունին մեզ: Մութը կոխեց ու մենք գիշերեցինք Գորիս: Ունեցանք այցելուներ, որոնք ուշ ատեն մեկնեցան:

2 Նոյեմբերի, երկուշաբթի.— Առավոտյան ժամը 6-ին գործկոմի նախագահին ավտոյով Սիսիան մեկնեցանք: Նախագահը՝ հյուրասեր, բարի և պատվական անձնավորություն մը՝ իրեններով բարի ճանապարհ մաղթեց մեզի: Աեռները համակ ձյուն են. Սիսիան՝ ծով մշուշի մեջ: Կհյուրասիրվինք պարոն Եղիազար Եղիազարյանի տունը: Նախաճաշն ետք նախագահը իր ավտոյով մեզ կառաջնորդե Որոտնա վանքը. գիտության այս կեդրոնն ալ ավերակներու մեջ է՝ 1931-ի երկրաշարժին հետևանքով: Կճմվի հոգիս... հայ վարդապետ մըն եմ. իզուր կորոնեմ սյունեցի վարդապետները. Որոտնեցի գերեզմանն անգամ չենք կրնար գտնել՝ համբուրելու և երկրպագելու մեծ սուրբին առջև: Վանքը կառուցված է սարայանջի վրա. վարը Որոտան գետն է. չորս կողմը՝ սիրուն կանաչություն: Վանքի ավերակներուն մեջ, ուր կվերապրինք մեծ վարդապետներու հիշատակը, կուխտենք լեցվիլ իրենց տեսիլքովն ու հոգիով: Կայցելենք Վաղատին գյուղը, Սիսիանի Ս. Աստվածածին եկեղեցին՝ փառավոր տաճար Ս. Հովսեփի մեկ աիպին նման, կառուցված է դարուն: Գրքերն քիվին վրա չորս ավետարանիչները քանդակված են: Կարճ ու ջերմեռանդ աղոթքն մը ետք... կմեկնինք Նրեան:

(«ՀԱՍԿ», պաշտոնական ամսագիր Կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիո, Անթիպատ, հունվար, 1954)

(Շարունակելի)